

Bakker, Jan Albert

"Idea megalityczna w obrzędku pogrzebowym kultury pucharów lejkwatych", pod red. Jerzego Libery i Krzysztofa Tuni, Lublin ; Kraków 2006 : [recenzja]

Archeologia Polski Środkowowschodniej 10, 273-276

2008

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Recenzje, omówienia, polemiki – Reviews, discussion, polemics

Jan Albert Bakker

Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych, pod redakcją Jerzego Libery i Krzysztofa Tuni, Lublin–Kraków 2006, 438 s.; Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Oddział w Krakowie, Instytut Archeologii UMCS w Lublinie

Jest to niezmiernie ważna książka. W ciągu niemalże ćwierćwiecza, które upłynęło od publikacji przez Magdalенę S. Midgley (1985) wyników badań nad długimi ziemnymi grobowcami kultury pucharów lejkowatych (dalej KPL), a tym bardziej po czasie jaki upłynął od fundamentalnych badań Waldemara Chmielewskiego (1952) i Konrada Jażdżewskiego (1936), w sposób zasadniczy zwiększyła się wiedza na temat wielkich trójkątnych, czy też trapezowatych, grobowców „kujawskich” w Polsce. 28 prac napisanych przez 32 autorów przybliżyła tę nowo osiągniętą wiedzę na kartach tej atrakcyjnie wydanej i dobrze ilustrowanej 438 stronicowej książki. Artykuły napisane zostały po polsku i zawierają streszczenia po angielsku, a w jednym przypadku po francusku. Książka ta jest stanowczo zbyt ważna, aby zabrakło jej recenzji (której dokonuję na prośbę moich kolegów z Polski, pomimo iż nie władam językiem polskim). Publikacja ta jest ładnie wydana i bogato ilustrowana 11 tablicami, 13 diagramami, dotyczącymi m.in. chronologii, 15 mapami ogólnymi, 20 planami sytuacyjnymi, 66 planami stanowisk i rysunkami profili, 64 rysunkami zabytków ruchomych i 42 fotografiami. Korzystanie z książki wymaga pewnego rozeznania, ponieważ rozprawy nie są podzielone w sposób logiczny na grupy kultury pucharów lejkowatych, tj. na grupę wschodnią (8 prac), grupę południowo-wschodnią (15 prac) czy grupę południową (2 prace), a ogólne mapy występowania poszczególnych grup pojawiają się rzadko lub wręcz ich brak.

Na początku należy zrozumieć specyfikę polskiej terminologii. W *polskich badaniach archeologicznych* pojęcie „megalit” jest używane w odniesieniu do konstrukcji grobowych wykonanych z dużych kamieni narzutowych napisała Dobrochna Jankowska w swoim klarownym wstępie do „megalitycznych” grobowców kultur pucharów lejkowatych i amfor kulistych (KAK)

w północno-zachodniej i centralnej Polsce (1999, s. 214). Zdaniem Tadeusza S. Wiślańskiego, D. Jankowskiej i moim własnym w północno-zachodniej i centralnej Polsce tylko mała liczba komór grobowych KAK może być nazwana autentycznie megalitycznymi, a już na pewno żaden z pochówków KPL (J. A. Bakker 1992, rozdział VIII; D. Jankowska 1999). Kamienie z dużych grobowców „kujawskich” są zwykle mniejsze niż 0,5-1,0 m. Duże kamienie były rzadko kiedy używane na obszarach, gdzie brak było głazów narzutowych, a konstrukcje obstaw nasypów grobowców mogły być wykonane z drewna, rumoszu czy otoczków. Aleksander Koško (s. 19-26, ryc. 1-3) w swojej analizie rozmiaru kamieni grobowców tego typu z okolic Tupadł, w kujawskim mikroregionie grupy wschodniej, wprowadził jeszcze bardziej dezorientujący termin „quasi-megalityczny”. Nazywa on „quasi-megalitycznym” trapezowate w kształcie rozproszenie otoczków wokół grupy pojedynczych grobów bez konstrukcji kamiennej i widocznej obstawy nasypu ze Sławaska Dolnego (s. 407). I dalej, cmentarzysko z płaskimi grobami grupy południowo-wschodniej jest nazywane „nie-megalitycznym”. Taka terminologia powoduje zbyt szerokie rozszerzenie terminu „megalityczny” i jest nieadekwatna w kontekście międzynarodowym. Metaforyczność użycia terminu „megalityczny” w Polsce prowadzi nawet do użycia sylwetki Stonehenge na okładce, chociaż sarseny (sarsen – rodzaj skały-piaskowca; pojęcie to jednak często jest używane, także tutaj przez autora recenzji, jako synonim określonego typu konstrukcji kamiennej – przyp. redakcji) są znacznie młodsze i kulturowo niezależne.

Kolejnym zapożyczonym, obcym rodzynkiem jest flaszka z kryzą z Forum w Danii, zdobiąca marginesy każdej strony oraz okładkę. Jerzy T. Bąbel, który pisze o możliwej roli opium i konopi jako halucynogenów w społeczności KPL (s. 171-196), uważa kształt flasz

z kryzą jako *skeuomorficzne* (tj. w elementach zdobienia odwołujące się do wyglądu struktur niezbędnych w pierwowzorze – przyp. tłumacza) naśladownictwo makówek i uznaje, zgadzając się z wcześniejszą sugestią Andrewa Sherratta (1991), okaz z Forum jako najlepszy przykład to ilustrujący. Moim zdaniem właściwsze byłoby użycie ładnego naczynia z polskiej grupy południowo-wschodniej (ryc. na s. 177, 254, 303, itd.).

Janusz Kruk prezentuje krótki przegląd europejskiego megalityzmu (s. 9-18), a Seweryn Rzepecki omawia genetyczne związki grobowców „kujawskich” ze środowiskiem francuskim (cmentarzyska typu Passy – s. 77-85). Jacek Wierzbicki (s. 87-101) dowodzi, że grobowce megalityczne miały dużo szersze znaczenie niż tylko miejsca składania zwłok: odgrywały znaczącą rolę w patriarchalnym kulcie przodków, których chwała spływała na społeczność i którzy ochraniali swoich potomków i zapewniali dobrobyt, jeżeli przy tych monumentalnych budowlach były odprawiane odpowiednie rytuały. Grobowce były również punktami orientacyjnymi w terenie, symbolem praw lokalnych społeczności do eksploatacji ekonomicznej danego obszaru. Autor wspomina, że Niels H. Andersen (1981) podzielił obszar wokół ufortyfikowanej osady Sarup (Dania) na małe wieloboki Thiessena, które uznał za oddzielne małe społeczności, z grobowcami megalitycznymi jako centrami. Również Märta Strömberg (1980) rozpoznała trzy strefy wokół grobowców megalitycznych i osad w Skanii, z rolnictwem ograniczonym wyłącznie do strefy centralnej. Jednakże sytuacja w Łupawie na Pomorzu była inna (J. Wierzbicki 1999). Była tam jedna duża osada centralna w Poganicach, otoczona podwójnym pierścieniem zgrupowanych lub pojedynczych grobowców „kujawskich”. Wewnętrzny pierścień otaczał mikroregion o powierzchni 116 km² wykorzystywany przez osadę. Pierścień zewnętrzny obejmował 527 km² i opasywał 15 cmentarzysk z pojedynczymi grobami. Grobowce „kujawskie” były zapewne rozmieszczone wzdłuż szlaków prowadzących do Poganic. Wadą tego modelu, według J. Wierzbickiego, jest niemożliwość wytłumaczenia dlaczego kilku bardzo wczesnym osadom KPL w centralnej Polsce nie towarzyszą grobowce „kujawskie”, podczas gdy na urodzajnych terenach Kujaw i Ziemi Pyrzyckiej występują ich gęste koncentracje. Dodam, że Fredrik Hallgren (2008) opowiedział się za występowaniem niewielkich matrylokalnych społeczności KPL (kultura Vrå) w środkowej Szwecji. Niestety, rzeczywiste i schematyczne mapy zostały pominięte przez J. Wierzbickiego.

Wschodniej grupy dotyczy także przedstawiona przez Andrzeja Pelisiaka (s. 103-116) analiza stref

działalności i miejsc zamieszkania na stanowisku Dobroń i Zduńska Wola–Nowe Miasto, zasięgu eksploatacji ziemi w promieniach (nie średnicach!) 1 i 3 km, oraz prezentacja uogólnionego planu grobowców „kujawskich”. W tym ostatnim autor wyróżnia trzy owalne przestrzenie: jedną z konstrukcjami kamiennymi lub drewnianymi i z największym nagromadzeniem zabytków ruchomych wokół pochówka(ów) znajdujących się w części czołowej budowli, przestrzeń z tajemniczą „ziemią torfową”, która była specjalnie wykopana z zawilgoconych obszarów i przyniesiona do grobowców!, występującą w niektórych pochówkach za tą (tj. pierwszą strefą – przyp. tłumacza) oraz przestrzeń ze śladami po wielkich ogniskach znajdującą się w części tylnej. Renata Zych (s. 117-126) również podejmuje tematykę grupy wschodniej grobowców „kujawskich” i odnajduje znaczące różnice w szczegółach zarówno pomiędzy jak i wewnątrz zespołów z Pomorza Zachodniego, Pomorza Centralnego, Kujaw i ziemi chełmińskiej. Lokalne elementy pochówków megalitycznych są podobne do lokalnych pochówków płaskich. Stanisław Kukawka, Jolanta Małecka-Kukawka i Bogusława Wawrzykowska dokonują przeglądu, znanych z XIX wiecznych źródeł, ponad dwunastu grobowców „kujawskich” pochodzących z ziemi chełmińskiej (s. 127-134, mapa na s. 129). Barbara Matraszek opisuje rezultaty wykopalisk z 1935 r. „kujawskiego” grobowca z Rybna, który również ozdabia okładkę (s. 247-258). K. Jażdżewski (1936, s. 190-194) opisał szczegółowo pochówki KPL, KAK i wczesnośredniowieczne, ale ich plan został opublikowany po raz pierwszy (s. 250). Niestety zaprezentowany został w tak małej skali, że numery pochówków mogą być rozróżnione jedynie z pomocą szkła powiększającego. Lucyna Domańska opisała dwa grobowce „kujawskie” na terenie wcześniejszej osady fazy sarnowskiej na stanowisku w Łącku (s. 289-299). Nie przedstawiono mapy ukazującej wszystkie grobowce „kujawskie” grupy wschodniej.

Grupa południowa jest reprezentowana przez przegląd stylów ceramicznych morawskiego KPL i pochówków (owalnych) z Czech przez Mirosława Šmída (s. 197-223) oraz raport z niedawno odkrytego skupiska sześciu grobowców „kujawskich” w Muszkowicach na Dolnym Śląsku, 60 km od Wrocławia, z których jeden został przebadany (Włodzimierz Wojciechowski, Piotr Cholewa, s. 225-233). Są to jedyne znane grobowce „kujawskie” grupy południowej.

Piętnaście prac dotyczy grupy południowo-wschodniej na terenie Polski. Mapa z rozmieszczeniem 18 stanowisk z jednym lub więcej grobowcami „kujawskimi” i/lub pochówkami płaskimi została zaprezentowana na s. 160 (lokalizacje patrz tabela na

s. 137-138 i mapa na s. 417) w przeglądzie zabytków krzemiennych z 76 spośród 362 pochówków indywidualnych na 51 stanowiskach, zaprezentowanym przez Jerzego Liberę i Annę Zakościelną (s. 135-169). Zabytki tego typu nie występują w pochówkach dzieci, pojawiają się natomiast w grobach kobiecych w wieku *Iuvenus* i *Maturus* oraz męskich *Maturus* i *Adultus*. Narzędzia były umieszczone w określonym położeniu względem szkieletu, natomiast odłupki nie. Geometryczne mikrolity i trójkątne grociki strzał (rys. 14), wykonane z krzemienia czekoladowego i nietypowe dla wytwórczości KPL znajdowano zawsze w pobliżu klatki piersiowej pochowanych osób. Doprowadziło to do fascynujących wniosków, że są one wynikiem wrogości ze strony autochtonicznych kultur janisławickiej i lubelsko-wołyńskiej względem napływającej (?) społeczności KPL. Jest to niezwykle rzadki dla europejskiego neolitu jednoznaczny dowód na walkę między odmiennymi społecznościami!

Piotr Włodarczyk (s. 27-66) przedstawia bardzo przydatny przegląd datowanych radiowęglowo faz typologicznych i chronologicznych grupy południowo-wschodniej. W książce jest też ponadto dziewięć sprawozdań na temat cmentarzysk z jednym lub więcej grobowcami „kujawskimi”, często współwystępujących z pochówkami płaskimi. Są to cmentarzyska w: Stryczowicach (Barbara Matraszek, Sławomir Sałaciński, s. 235-245; Stanisław Iwaniszewski, s. 259-269), Broniszowicach (Jerzy T. Bąbel, s. 271-288), Zagajach Stradowskich (Barbara Burchard, s. 301-305), Grzybowie (Krzysztof Garbacz, s. 307-333), Słonowicach (Krzysztof Tunia, s. 335-340, *temenos* z sześcioma grobowcami „kujawskimi”), Malicach Kościelnych (Barbara Bargieł, Marek Florek, s. 361-384) i Pawłowie (B. Bargieł, M. Florek, s. 385-400). Niestety brak jest w tej książce opisu ważnego stanowiska z grobowcami „ku-

jawskimi” i pochówkami płaskimi z rozległego cmentarzyska w Karmanowicach badanego w latach 1987-1991 oraz 1993-1995 przez Jolantę Nogaj-Chachaj (1991; 1996). Wanda Kozak-Zychman opublikowała jednak analizy 60 szkieletów (!) z Karmanowic i 20 szkieletów z Pawłowa (s. 401-406). W przypadku obu stanowisk dzieci stanowiły 37-40% ogółu, a stosunek mężczyzn do kobiet wynosił 1:1. Średni wiek wynosił odpowiednio 48,6 i 32,5 dla mężczyzn oraz 36,8 i 37,5 dla kobiet. Mężczyźni mieli wzrost odpowiednio 163,3 i 165 cm, podczas gdy kobiety odpowiednio 153,2 i 157,6 cm. Jedna piąta mężczyzn z Karmanowic cierpiała na próchnicę i parodontozę. Odnotowane zostały także inne upośledzenia.

Niedawne odkrycia grobowców „kujawskich” w grupie południowo-wschodniej na ziemiach polskich są takim sukcesem, że zmuszają do zastanowienia się, dlaczego żadne grobowce „kujawskie” nie zostały jeszcze odkryte w grupie południowo-wschodniej na terenach wokół Lwowa na Ukrainie¹.

Opisane zostały cmentarzyska z pochówkami płaskimi grupy południowo-wschodniej z Kichar Nowych (Hanna Kowalewska-Marszałek, Henri Duday, Mira Pyżuk, s. 341-360), Łubcza (Jolanta Bagińska, s. 423-429) i Sadurek (Waleria Misiewicz, s. 431-438). Ponadto Marek Florek omawia cmentarzyska płaskie z Dacharzowa i jedenastu innych stanowisk, jak również pochówki w jamach gospodarczych z Gorzyczan i trzech innych stanowisk (s. 407-422).

Chociaż mile widziane byłoby uporządkowanie artykułów według podziału na grupy KPL i wstęp z mapą rozmieszczenia grobowców „kujawskich” na terenie Polski w celu poprawienia dostępności treści książki, to sięgnięcie po tę książkę przez każdego zainteresowanego aktualnym stanem badań nad KPL w Polsce jest szczególnie polecane.

Przetłumaczył Paweł Zagórski

Literatura

Andersen Niels H.	Hallgren Fredrik
1981 <i>Sarup. Befæstede neolitiske anlæg og deres baggrund.</i> Kuml 1980, s. 63-103.	2008 <i>Identitet i praktik. Lokala, regionala och överregionala sociala sammanhang inom nordlig trättbäckarkultur.</i> Uppsala.
Bakker Jan A.	Jankowska Dobrochna
1992 <i>The Dutch hunebedden. Megalithic tombs of the Funnel beaker culture.</i> Ann Arbor. International Monographs in Prehistory. Archaeological Series 2.	1999 <i>Megalithik und kujawische Gräber.</i> W: Studien zur Megalithik. Forschungsstand und ethnoarchäologische Perspektiven, ed. K. W. Beinhauer i in. Mannheim/Weissbach, s. 215-226.
Chmielewski Waldemar	
1952 <i>Zagadnienie grobowców kujawskich w świetle ostatnich badań.</i> Łódź. Biblioteka Muzeum Archeologicznego w Łodzi 2.	

¹ Fragmenty takiego obiektu (z wykorzystaniem kamieni) odkryto w Winnikach pod Lwowem – informacja dr. Witalija Konopli (przyp. redakcji).

Jażdżewski Konrad

1936 *Kultura pucharów lejkowatych w Polsce zachodniej i środkowej*. Poznań.

Midgley Magdalena S.

1985 *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows of Northern Europe*. Oxford. BAR. International Series 259.

Nogaj-Chachaj Jolanta

1991 *The stone-packed graves of the Funnel Beaker culture in Karmanowice, site 35*. *Antiquity* 65 (248), s. 628-639.

1996 *Ósmy sezon badań na stanowisku 35 w Karmanowicach, gm. Wąwolnica, woj. lubelskie*. *Archeologia Polski Środkowowschodniej* 1, s. 17-23.

Sherratt Andrew

1991 *Sacred and profane substances. The ritual use of narcotics in later Neolithic Europe*. W: *Sacred and profane. Proceedings of a conference on archaeology, ritual and religion*, Oxford 1989, ed. P. Garwood i in. Oxford, s. 33-64.

Strömberg Märta

1980 *Siedlungssysteme in südwestschwedischen Megalithgräbergebieten*. *Fundberichte aus Hessen* 19-20, s. 131-144.

Wierzbicki Jacek

1999 *Łupawski mikroregion osadniczy ludności kultury pucharów lejkowatych*. Poznań.

Jan Albert Bakker

Bothalaan 1

3743 CS Baarn

Holandia